

DÚNYA TILLERINDE NUMERATIVLERDİN QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIGI

Xudaybergenova Dilduza Aytbay qızı
erkin izleniwshi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17491727>

Annotaciya. Numerativ sózler barlıq dúnya tillerinde qollanılıp, belgili bir muǵdardı bildiriw ushın jumсалadı. Bul maqalada tiykarınan basqa shet tillerinde qollanılıwshı numerativ sózler haqqında, sonday-aq olardıń qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın muǵdardı bildiriwshı sózler menen usaslıǵı hámde ayırmashılıqları kórip shıǵıldı.

Tayanış sózler: malay tili, inglis tili, rus tili, qıtay tili, numerativ, esap sózler, yard, stadiy, shi, li, chan.

THE PECULIARITIES OF USING NUMERATIVES IN WORLD LANGUAGES

Annotation. Numerative words are used in all world languages to indicate a specific quantity. This article mainly examines the features of numerative words used in other foreign languages (Malay, English, Russian, and Chinese). It also analyzes the similarities and differences between these words and the quantity-expressing words found in the Karakalpak language.

Key words: Malay language, English language, Russian language, Chinese language, numerative, numeral words, yard, stadium, shi, li, chan.

Numerativler tiykarınan atlıq sózler menen birge kelip, olardıń muǵdarın bildiretuǵın birlikler. Numerativ sózler tek ǵana turkiy tiller ushın tán degen túsinik joq, ol barlıq tillerde de tap usı wazıypanı atqarıp keledi. Degen menen, hár bir tildin ózine tán ózgeshelikleri bar sol sebepli de numerativlerdin qollanılıwında da azlı kem ózgeshelikler bayqalıwı múmkin.

Numerativ sózler turkiy tillerden tısqari basqa tillerde de úyrenilgen. Mısal ushın, parsı hám tájik tili grammatikasında numerativ sózler sanlıq sóz shaqabı menen birge úyrenilgen. V.S.Rastorgueva parsı tilinde sanlıq penen sanalatuǵın zat ortasında kóbinese nafar (adamǵa), sar, ras, bosh (haywanlarǵa), dane (jansız zatlarǵa) sıyaqlı numerativlerdin qollanılıwı aytıp ótilgen.

Dana mánisin bildiriw ushın –ta affiksi de qollanılıwı ayılǵan.

S.D.Arzumanov tájik tilindegi nafar, sar, adad, dona, band, bog, tutam, dasta numerativ sózleriniń sanaq san menen birge qollanılıwı hám áńlatatuǵın mánilerin jáne de keń túrde túsindirip ótken.

R.L.Nemenov tájik tilindegi numerativ sózler haqqında óziniń ilimiy miynetlerinde toqtap ótedi. Mısalı, haftdah sar gusfand (17 bas qoy), se dona kitob (úsh dana kitap) misalları menen numerativlerdin qollanılıwın kórsetedi.

L.V.Uspenskaya bolsa numerativ sózlerdin tájik tili dialektlerinde kóp ushırasıwın aytadı hám olardıń áńlatqan mánilerin túsinirip beredi.

Jámıyettin rawajlanıw tendenciyasına qaray, insan xızmeti ushın ólshew zárúrligi artıp, belgili bir ólshem tiykarında ekinshi bir ólshew birligi júzege keledi. Máselen, inglis koroli Genrix 1101-jılı shıǵanaq uzınlıǵına keń keletuǵın “Yard” ólshemin ózi buyırıq penen tayınlaǵan. Bul túsinik murınıń ushı menen on qoldı sozǵandaǵı orta barmaqtn ushı arasındaǵı uzınlıq shegarasın áńlatqan.

Hár bir xalıq, millet, etnostıń ólshem birlikleri birdey, dep ayta almaymız. Ol ólshem birlikleri atamasınıń ishki mánisi hám mazmunında, mánisinde xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası, qorshaǵan ortalıqtaǵı obektlerdiń hár túrliligi, shuǵıllanatuǵın xojalıq xızmetleri, materiallıq turmısında qollanılatuǵın ásbap-úskeneleri, jaylasqan jeriniń geografiyalıq landshaftları sıyaqlı hár qıylı sırtqı faktorlardıń xarakteri sáwlelenedi.

Mısalı, Egipet. Vavilon, grek hám áyyemgi hindler tillerindegi sanlıq belgisi hám shegara súwretlengen, Amerika hindleriniń erkekleri ań awlawga ketkende úylerinde qalǵan hayallar qaytiw waqtın hár túrli reńdegi jipler menen yamasa jipten túyinin bólip belgilegen. Afrikanıń ayırım qáwimlerinde beldiń yamasa moynınıń oramın uzınlıq ólshemine, al kokos ǵozasınıń bos qabıǵın suyıq zatlardıń muǵdarın anıqlaw ushın paydalanǵan.

Grekler azanda quyashtıń joqarı ushı kóringen waqıttan baslap, onıń kók jiekten tolıq kóterilgenshe bolǵan aralıqtı piyada adamnıń áste-aqırın basıp ótken jolınıń uzınlıǵın “stadiy” dep ataǵan.

Kanar atawında jasawshı ispanlar bir-biri menen sóyleskende ısıqırıp xabar beretuǵın, geyde bir shılım shegip bolǵansha ketiw waqtın aytatuǵın bolǵan. “Siziń awılınız bul jerden qansha sigara jer?” dep soraw arqalı belgili bir aralıq shamasın anıqlay alatuǵın bolǵan. Usınday sanaw, shegaralaw, ólshew rus xalqında “birka” degen qarızdı óteytuǵın belgilerinen de kóriw múmkin. Eger miynetkesh adam jer hám iyesine qarızdar bolsa, onda aǵashqa oyıp, onı ekige bólip otırǵan. Salıqsız menen esaplasqanda usı eki aǵashtı tutastırıw, arqalı tekserip alǵan.

Numerativler bunnan basqa Shıǵıs Aziya tilleri misal ushın qıtay, koreys, yapon tillerinde de óz áhmiyetine iye. Sonday-aq, numerativ sózler inglis tilinde de ózine tán ózgeshelikleri menen kúndelikli qarım-qatnasta da júdá kóp qollanılatuǵın sózler qatarında.

Numerativler Qubla-Shıǵıs Aziya tillerinde (qıtay, koreys, vyetnam, yapon, malay, indonez h.t.b.) sonday-aq, maya, atabask, avstriya sıyaqlı tiller grammatikasında áhmiyetke iye hám jiyi ushıraydı.

Qıtay tili kóp ásirlik tariyxqa iye til, ol grammatikalıq tárepten numerativlerge májbúriy ráwishte iye bolǵan tillerdiń biri. Bul tilde hár bir atlıq penen sanlıq qollanılganda oǵan mas túrde numerativler qollanıladı. Qıtay tilin tereń úyrengen ilimpaz A.Karimov óziniń “Qıtay tilinde esap sózler” dep atalǵan monografiyasında qıtay tilindegi esap sózleri keń túrde úyrenilgen. Olardı hár tárepleme analiz qılıp, ózine tán ózgesheliklerin de ashıp beredi.

Áyyemgi Qıtay esteliklerinde ayılǵanlarǵa izertlew maǵlıwmatları hám jazba gúwaliqlarǵa qaraǵanda qońsılas kóshpeli qáwimler waqıttı sanap anıqlay almaǵan. Olar waqıttıń jılıwın tábiyat máwsiminde bolatuǵın qubılıslar: kók shóplerdiń shıǵıwı, hawa rayınıń jılıwı hám suwıwı, qardıń jawıwı hám eriwi sıyaqlı háreketlerden bilip baqlaǵan.

Tariyxıy hújjerlerde Qıtayda ólshem menen onıń birlikleri imperator Shi Xuang Ti tárepinen qollanıwǵa kiritilgen, ol hákimyat basına b.e.sh. 221-jılı kelgen. Awırılıqtıń tiykarǵı birliği retinde *shi* yamasa *tań* qollanılgan. Kóp ǵana ilimiy izertlewler nátiyjesinde tarixshılar bul 60 kilogramǵa teń salmaq dep kórsetedi. Shi awırılıq ólshem birliği sıpatında Qıtayda 71,68 kilogramm retinde XX ásirge shekem qollanılgan. Araqashılıq shaması *li* ataması menen qollanılp, jartı kilometrge shamalas degen mánini ańlatqan. Koreys xalqınıń *li* ólshem birliği qıtaylıq ólshemnen anaǵurlım joqarı kólemdi bildirgen hám házirgi waqıtqa deyin 3,39 kilometrge teń. Qıtaydıń tiykarǵı ólshem birliklerine kiretuǵın *chi* hám *chan* bolıp esaplanadı.

Chi- 27,9 dan 40 santimetrge deyingi araqashılıqtı bildirgen. Chan bolsa 10 santimetrge teń bolǵan ólshem birliǵı. Yaponıyada ólshem birlikleri qıtay tilinde qollanılatuǵın ólshem birliklerine jaqın.

Óz ilimiy jetiskenlikleri menen arablar Evropa mámleketlerindegi ilimiy izertlewlerge de úlken úles qosqan. Grek alımı Evklidtiń geometriyasın arablar algebra menen baylanıstırǵan halda úyrengen. Usı tiykarda eń dáslepki ret jańa ólshemler payda bolıp, sol tiykarda metrologiyalıq birlikler qalıplesken. Arab astronomiyası sonıń menen bir qatarda hawa jollarına baylanıslı kóp máselelerdiń óz sheshimin tabıwına úlken úlesler qosqan. 1248-jılı ispan korolı Alfons arabtıń astronomiyalıq izertlewlerine súyenip planeta háreketiniń tabıcasın dúzdi, sol arqalı moryaklar teńizde heshbir qáteliksiz baǵdar aldı.

Ólshem birliklerine qoyılatuǵın eń baslı talaplar erte dáwirlerden balap-aq esapqa alınǵan.

Olardıń kúndelikli talapqa say keliwi baslı názerde bolǵan. Ólshem atamaları menen birlikler óz shamasına qaray tutınatuǵın zatına jaqın bolıwı qadaǵan dep esaplaǵan. jáne bir eskertilgen talap- ólshem birlikleriniń ápiwayılıǵı hám qolaylılıǵı bolıp esaplanǵan.

Malay tili – Shıǵıs Aziyadaǵı júdá eski tillerdiń biri esaplanadı. Malay tili házirgi kúnde bir qatar mámleketlerde paydalanıp kelinmekte. Bul til tiykarınan Malayziya, Singapur, Bruney, Indoneziya sıyaqlı mámleketlerde tiykarǵı til sıpatında qollanılıp kelinmekte. Malay tilinde numerativ sózler “Penjodoh bilangan” dep ataladı. Malaytanıwshılıqta numerativlerge arnalǵan arnawlı izertlewler bolmasa da, bir qatar grammatikaǵa tiyisli kitaplarda bul másele boyınsha maǵlıwmatlar hám kózqaraslar bar. Máselen, rus tilshi ilimpazlarınan Darafewa hám Kukushkina “Учебник малайского языка” degen kitabında, Arakin “Грамматика индонезийского языка” atlı kitaplarında óz kózqarasların bayan etken.

Malay tilshi ilimpazları kópshilik maqala hám kitaplarında numerativ sózler máselesine óz pikirlerin bildirgen. Sonday-aq ilimpazlar esap sózlerdi hár túrli atamalar menen ataǵan, birewi kómekshi sózler qatarına kirgizse, basqası bólek sóz shaqabı retinde kórsetken.

Inglis tilinde bolsa numerativler tiykarınan sanalmaytuǵın atlıqlar menen birge jumsaladı.

Mısal ushın: a piece of cake – bir bólek tort, a bottle of milk- bir ıdıs sút, a loaf of bread- inglis tilinde nan bólegin ańlatıw ushın qollanılatuǵın sóz, a drop of water- bir tamshı suw h.t.b. sıyaqlı bir qatar numerativlik mánide qollanıwshı birlikler bar. Inglis tilinde numerativlerdiń qollanıwındaǵı tiykarǵı ózgeshelik, sanalıp atırǵan atlıq sóz turaqlı túrde sol numerativ sóz benen qollanıwı bolıp tabıladı. Inglis tilinde numerativ birlikler sanlı birliklerdi kórsetiw ushın ápiwayı sanlar menen qollanılıp, atlıqlardıń kóplik formasın talap etedi. Qaraqalpaq tilinde bolsa numerativler kóbinese arnawlı sózler járdeminde ańlatıladı.

Inglis tilinde numerativlik birlikler kóbinese sanlardan quralǵan hám olar ádette atlıqlardan aldın kelip, muǵdar yamasa sandı bildirip keledi. Inglis tilindegi numerativ birlikler kópshilik jaǵdaylarda “one”, “two”, “three” sıyaqlı sanlardan paydalanıladı. Olardıń tiykarǵı grammatikalıq ózgeshelikleri, numerativlik birlikler sanlı birliklerdi kórsetiw menen birge, olar menen keletuǵın atlıqlar sanlıq penen ózara sáykes bolıwı kerek. Mısalı: one apple (bir dana alma), three books (úsh kitap) sıyaqlı. Inglis tilinde numerativ birlikler ádette atlıqlardıń kóplik formasın talap etedi, kóplik forması bolsa “-s”yamasa “-es” qosımtaları arqalı jasaladı. Mısal ushın, “two books” yamasa “ten students”.

Two pieces of furniture (eki dana mebel)- bul jerde “furniture” sanalmaytuğın atlıq sóz bolıp “pieces of” sóz birligi járdeminde muğdardı bildirip turıptı.

A piece of advice (bir másláhát)- bul jerde “advice” sanalmaytuğın atlıq sóz bolıp, “a piece” sózi arqalı muğdar mánisin berip tur.

Rus tilinde numerativ sózler tiykarınan “счётное слово” dep ataladı, ayırım jağdaylarda olardıń numerativler dep atalıwın da kórsek boladı. Rus rili grammatikasında bunday sózler keń túrde úyrenilmegen hám rus tili grammatikasında asa qattı áhmiyetke iye dep qaralmaydı.

Два куска мяса – eki bólek gósh

Восемь штук груш – segiz dana almurt

Три пары носок – úsh jup shulıq

Rus ilimpazı M.I.Grammnıń “Zanyatelnaya enciklopediya mer, edinis i deneg” miyneti áyyemgi hám házirgi ólshew sistemalarına, pul birliklerine arnalğan. T.G.Bugaeva “Koreys tilinde numerativler //Altay tilleri tarawındağı izertlewler” dissertaciyasında numerativ sózlerdiń lingvistikalıq tábiyatın anıqlaydı. Esaplaw atamaları menen baylanıslı sózlerge uliwma numerativ atama berip, olardı klassifikatorlar, esaplaw sózleriniń jıyındısı hám ólshem atamaları menen baylanısı bar strukturalar dep klassifikaciyalaydı, araların ashıp, hár biriniń ózgesheligin ashıp beredi. T.Bugaevanıń miyneti numerativ temasın hár tárepleme ashqan bahalı miynet sıpatında ilimpazlar tárepinen bahalanbaqta.

Rus tilindegi tariyxiy metrologiya máselelerin L.V.Cherepnina, N.V.Ustyugova, B.R.Rıbakova, E.I.Kamencevlar izertlemekte. Xalıq metrologiyası kózqarasınan L.A.Molchanovanıń “Narodnaya metrologiya” miynetinde uzınlıq ólshemleriniń tariyxına toqtap ótken miynetin atap ótiw múmkin. N.V. Ustyugov, E.I. Kamencova, S.K. Kuznetsov, G.Ya. Romanovlar da rus metrologiyası máselelerin úyreniwge óz úlesin qospaqta. Rus tilinde xalıq metrologiyası basqa tillerge salıstırğanda tereñirek úyrenilgen, onı etnografiyalıq, lingvistikalıq, tariyxiy-etimologiyalıq mazmundagı izertlew jumıslarınıń kópligi dálilleydi. E.V.Sevortyan, N.K.Dmitriev, N.P.Direnkova, R.G.Axmetyanovlardıń miynetlerinde de ólshem máseleleri sáwlelengen. S.I.Sadıbekovanıń “Qazaq, rus hám inglis tillerinde xalıq metrologiyasınıń salıstırmalı analizi” temasında qorğagan dissertaciyası metrologiyalıq leksikağa qosılğan miynetler qatarınan orın aladı.

Áyyemgi dáwirlerde hár bir xalıq san, shegara, shamanı ólshewdiń usınday hár qıylı ózine tán usıllarınan paydalangan. Bul hárezketlerdiń barlıgı kúndelikli turmista san, shegara, shama, muğdardı anıqlaw turmıs zárúrliklerinen kelip shıqqan. Xalıqtıń bunday dúnyağa kózqaraslı etnografiyalıq turmısınıń kóplegen tarawlarınan kóp mağlıwmat beretuğın ólshem atamaları kóplegen etnoslarğa, milletlerge, xalıqlarğa tán bolğanın atap ótip, tómendegi izertlewshi pikir qollap-quwatlaymız.

Házirgi zamandağıday ólshemdi dál kórsetetuğın ásbap-úskeneleri bolmağan eski zamanlarda ólshem tiykarlarına, qorshağan ortalıq kórinisleri, átiraptağı tábiyığı zatlardıń pütün dúzilisi, dúzilisi yamasa bólegi, miynet qurallarınıń úlgesi, sharwa maydanı, kóshiw, shegara hám basqa da materiallar sanlı hám salıstırmalı túrde sonday-aq, adamnıń dene aғzası hám dene boyı alınğan. Bizniń ata-babalarımız da qorshağan dúnya kórinisiniń etnonimlik tábiyatın baylanıstırğan.

Tańnıń atıwı menen kúnnıń batıwın, sutkalıq waqıttı saat penen, salmaqılı tárezi menen, aralıq penen uzınlıqtı kilometr hám metr menen anıq ólshew quralları menen ólshep kórmese de, sonıń ólshewin óziniń kúndelikli turmısındaǵı turmıs tájiriybesinen bilip alǵan. Dúnya kórinisindegi waqıt hám keńisliktiń bir-biri menen tıǵız baylanısta turatuǵın ajıralmas bir pútin qubılıs ekenligin de boljap bile alǵan.

Ulıwmalastırıp aytqanda, numerativ sózler sonday-aq numerativlik mánide qollanılıwshı sózler barlıq tillerde de eski dáwirlerden balap búgingi kúnge shekem qollanılıp kelip, zatlardıń hár túrli muǵdarın anıqlap kelgen. Tillerdiń ózinshelik ózgeshelik táreplarine qaray onda qollanılatuǵın numerativ sózler de túrli ózgesheliklerge iye bolıp keletuǵın eken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка. –М, 1953.
2. Аққошқаров Е. Халық арасына кең тараған байырғы өлшемдер. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2000 ж.
3. Ахметжан Қ. Қазақтардың қару – жарақ жасауда қолданған дәстүрлі ұзындық және салмақ өлшем бірліктері. «Ұлт тағылымы», №3 – 2003, 103-108-бет.
4. Ҳамдамов П. Ҳозирги ўзбек тилида нумеративлар. – Тошкент: «Фан», 1983.
5. Ахмедова Ж.К. Казахские народные наименования понятий об измерениях. Автореф. дисс.канд.наук. –Алматы, 1975.